

*Збаразька централізована бібліотечна система
Центральна бібліотека
Методично-бібліографічний відділ*

Серія: «Бібліотекарю на замітку»

«На Аскольдовій могилі - український цвіт»

100 річчя бою під Крутами

Методично-бібліографічні поради

Збараж-2018

Матеріал підготувала: Л. Буряк, методист ЦБС;
Редактор: Т. Кульпа, зав. методично-бібліографічного відділу;
Комп'ютерний набір: Л. Буряк;
Відповідальна за випуск: О. Бойко, директор ЦБС

*Нерівність сил у чистім полі,
Розтанув сніг від теплих гільз.
Усе до купи: люди, коні,
Тачанки і соломи віз.
Студентські пальта і шинелі
На полі битви біля Крут.
У рай для душі відкриті двері,
тризуб і стяг упали з рук.*

На Аскольдовій могилі – український цвіт [Текст]: метод. бібліограф. посіб. / Збараська центр. б-ка, метод.-бібліограф. від.; уклад.: Л. Буряк; ред. Т. Кульпа. – Збараж, 2018. – 28 с.

Методично-бібліографічні поради адресовані бібліотекарям публічних та шкільних бібліотек, клубним працівникам, вчителям, студентам та учням.

© Збараська централізована бібліотечна система, 2018

ПАМ'ЯТАЙ

ПРО КРУТИ

Під Крутами бій, під Крутами кров...
Про давню трагедію згадаю знов.
Під Крутами смерть, під Крутами плач...
І кулю у серце націлив папач.
Під Крутами юність, під Крутами сум.
Над життям юнацьким надруга і глум.
Під Крутами розум і нації цвіт.

А хто за цей злочин дасть нам відповідь?
Під Крутами сльози, зітхання тяжке...
І як же це сталося, здатний хто на таке?
Стало каменем серце отут біля Круг
І заповідь божа затоптана в бруд.
А заповідь п'ята каже; "Не вбий!"
То хто ж породив тебе кате людський?
Під Крутами вбивство, під Крутами гнів...
І все пам'ятаю через тисячі днів,
І пам'яті свічка горить не згаса
І 300 сердець - наша гордість, краса.
Під Крутами квіти, "Рехвієм" спів...
Пам'ятай, Україно, патріотів синів!

ВОНИ ВМЕРЛИ

ЩОБ МИ ЖИЛИ

Мало яка інша подія в історії України є настільки ж відомою, як бій під Крутами. Він посідає чільне місце в національній історичній пам'яті, проте в історіографії досі немає цілісного опису крутянських подій.

В середині січня 1918 р. петроградський Раднарком розгорнув повномасштабний військовий наступ проти Української Народної Республіки. Зайнявши Полтаву, на захід просувалися радянські загони під командуванням М. Муравйова, а з Гомеля наступав на Бахмач «революційний» відділ Р. Берзіна. Нечисленні війська Центральної Ради чинили слабкий опір агресорові. 28 січня обидві радянські колони з'єдналися на вузловій залізничній станції Бахмач. Українські частини без бою відступили до ст. Крути.

Муравйов розпочав підготовку до наступу на Київ уздовж залізниці Бахмач – Ніжин – Дарниця.

Радянські загони, які наступали з Полтави, отримали назву 1-ї Революційної армії (командувач – П. Єгоров). Основні сили цієї армії знаходилися в Бахмачі: відділи петроградських, московських і тверських червоногвардійців (разом 1 500 бійців), а також бронепотяг № 2.

Загін Р. Берзіна став називатися 2-ю Революційною армією, загальна чисельність якої досягала 3 500 вояків, 400 моряків, 12 гармат. Частина цих сил залишалася в Гомелі, а безпосередньо у Бахмачі перебували 436-й Ново-Ладозький і 534-й Ново-Київський полки, відділ балтійських моряків та бронепотяг ім. В. Леніна.

Загальне командування операціями проти Центральної Ради залишилося в руках М. Муравйова. На мітингу в Бахмачі він закликав своїх бійців: «Наше бойове завдання – взяти Київ... Жаліти київських мешканців нема чого, вони терпіли гайдамаків – нехай знають нас і одержать відплату. Жодного жалю до них! Кров'ю заплатять вони нам. Якщо треба, то каменя на камені не залишимо».

Військовими силами Центральної Ради, які ввечері 28 січня відступили з Бахмачу до ст. Крути, командував сотник Ф. Тимченко.

Тривалий час найбільш боєздатною частиною під його командою був бойовий відділ 1-ї Української військової юнацької школи під командою сотника А. Гончаренка. Але кількатижневе перебування на позиції й відсутність підкріплень негативно вплинули на бойовий дух юнаків і 23 січня школа самочинно повернулася на відпочинок до Києва (саме це й змусило Ф. Тимченка без бою залишити Бахмач). Відтак, під командою сотника Ф. Тимченка залишилося не більше 300 бійців: жменька глухівських вільних козаків, рештки куреня Смерті й 13-го Січового полку, бронепотяг під

командою сотника М. Ярцева і бойовий потяг сотника С. Лощенка.

Ввечері 28 січня невеличкий відділ петроградських червоногвардійців виїхав із Бахмача слідом за українськими частинами, але на станції Плиски нашттовхнувся на бойовий потяг С. Лощенка і підрозділ куреня Смерті.

Коротка розмова між представниками обох сторін скінчилася перестрілкою. Червоні поспішили від'їхати до Бахмача, кинувши напризволяще кількох своїх людей. Коли пізно ввечері до Плисок прибув радянський бронепотяг, українських вояків на станції вже не було. В околицях червоногвардійці знайшли лише тіло свого взводного командира, який був в числі тих, хто не встиг залишити Плиски кількома годинами раніше. Захисники Центральної Ради на цей час відступили до ст. Крути.

Начальник зв'язку при військах М. Муравйова, не зорієнтувавшись у географії залізничних станцій, поспішив повідомити до штабу В. Антонова-Овсієнка про зайняття ст. Крути. В дійсності, цю станцію все ще займали українські війська.

Це не востаннє у радянському штабі плутали географічні назви. За кілька днів червоне командування, повідомляючи про запеклий бій з українськими частинами за переправи через річку Супій на Полтавщині, помилково вказало місцем подій річку Трубіж.

Відтоді історики, слідом за авторами цього донесення, згадують у своїх працях про бої на річці Трубіж, яких в дійсності там в січні 1918 р. не було...

Не маючи надії успішно протистояти переважаючим силам ворога, Ф. Тимченко готувався відвести свої сили зі ст. Крути до Ніжина. Лише звістка про підхід підкріплень з Києва стримала його від відступу. Хоча переважна більшість вояків київської залоги дотримувалася нейтралітету в українсько-

радянській війні, командувач Київського військового округу М. Шинкар зміг відправити на фронт кілька підрозділів, готових битися з більшовиками.

Але при цьому українське командування не змогло належним чином оцінити стратегічне становище. В той час, як М. Муравйов зосереджував сили для наступу на бахмацькому напрямку, у штабі Київського військового округу очікували головного удару з боку Полтави.

Завдяки цьому, на полтавський напрямок було скеровано свіжі й найбільш боєздатні підрозділи: 1-шу сотню Січових стрільців, бойовий курінь чорних гайдамаків 2-ї Української військової школи, загін Сердюцького ім. П. Дорошенка полку (разом 500 бійців).

Натомість до ст. Крути відправлено 300 виснажених юнаків 1-ї Української військової школи, які після докорів М. Шинкаря погодилися повернутися на позиції. Разом із юнаками зголосився їхати на фронт Помічний курінь Січових стрільців (116 чоловік).

Призначений для несення охоронної служби у Києві, Помічний курінь було створено в середині січня 1918 р. з ініціативи патріотичної української молоді – студентів Київського університету Св. Володимира та Українського народного університету, а також учнів 2-ї Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства.

Курінь мав у своєму складі лише одну сотню, що налічувала 120 чоловік – студентів, гімназистів, слухачів фельдшерської школи. Отаманом куреня був студент С. Король, 1-ою сотнею командував студент Українського народного університету Т. Омельченко.

Більшість січовиків були погано екіпіровані, майже не вміли поводитися зі зброєю. «Вправи офіційно не провадились, а як провадились, то з ініціативи якого-небудь роєвого. І тільки на кілька день перед від'їздом куріня на

фронт приділено для муштрових вправ старшин Богданівського полку, але за такий короткий час не багато їх навчили», – свідчив сучасник.

Незважаючи на відсутність належного військового вишколу, сповнені патріотичних почуттів студенти й гімназисти не вагались вирушити на порятунок батьківщини. Як згадував інший мемуарист, «треба лише було глянути на їхні обличчя і побачити екзальтований вираз очей, щоб зрозуміти, що всякі резонні доводи безсилі змінити їхнє рішення йти на фронт і битися з ворогами Української Держави».

Ввечері 28 січня бойовий відділ 1-ї Української військової школи і Помічний курінь Січових стрільців виїхали на фронт. Разом з ними їхав начальник 1-ї Української військової школи сотник Д. Носенко, який мав перебрати командування військами на бахмацькому напрямку.

Один із січовиків так описував від'їзд добровольців: «Посадка відбувалася цілком спокійно, якщо не рахувати того, що в останню хвилину прибігла до потягу пані Лукасевич (дружина небіжчика Є. Лукасевича) шукати свого сина Левка, тоді учня 6-ї класи, який «нелегально» вступив до куреня. Бідна мати гірко плакала, вмовляючи сина лишитися, але, звичайно, безуспішно.

Спокійніше вела себе сестра іншого шестикласника Соколовського. Ледве стримуючи сльози, хрестила брата і всіх від'їжджаючих... Молоденький Соколовський весело заспокоював сестру, не передчуваючи, що за пару днів лежатиме на станційній платформі з пробитою московським багнетом головою. Під спів «Ще не вмерла Україна» ешелон рушив на північ.

З надзвичайним піднесенням чекали оборонці ст. Крути на прибуття підкріплень. Та коли о 4 год. ранку 29 січня ешелон з 1-ю Українською юнацькою школою й студентською

сотнею прибув до ст. Крути, на Ф. Тимченка і його бійців чекало розчарування.

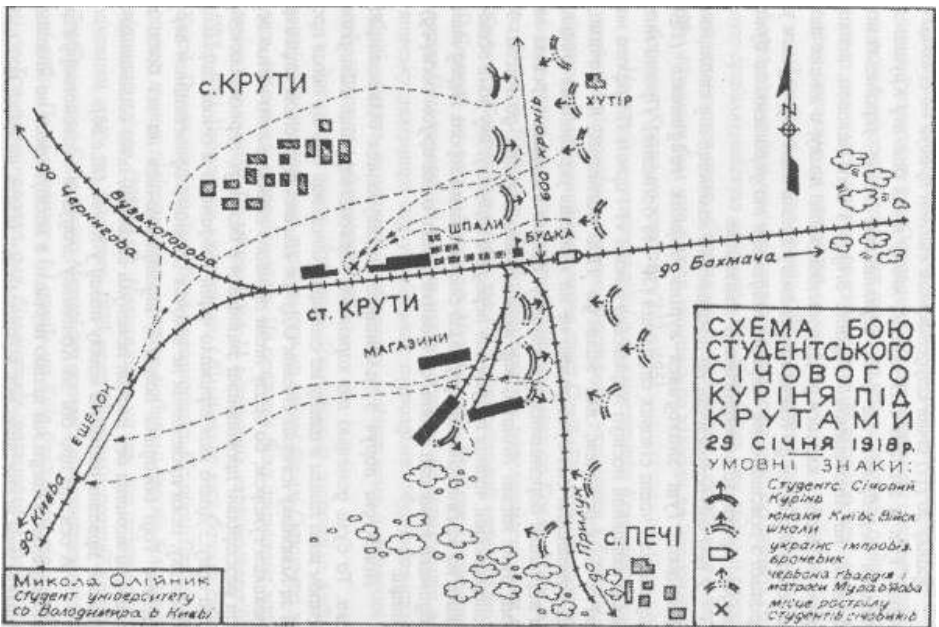
Боездатність стомлених і виснажених юнаків 1-ї Української військової школи залишала бажати кращого, а «Січові стрільці» виявились невишколеними й зле екіпірованими студентами й гімназистами, які заледве надавались до участі в бойових діях.

Сотник А. Гончаренко відразу ж відправив юних січовиків (серед яких був і його молодший брат) подалі від залізниці, на крайню ліву ділянку позицій. «Студентській сотні роздано по одній чи дві обойми з попередженням, аби поводитись обережно, бо ж багато було таких, що стріляти не вміли» – згадував один з січовиків.

Тим часом, бронепотяг М. Ярцева і бойовий потяг С. Лощенка здійснили наскок на ст. Плиски, зайняту авангардом червоних. Свідок подій так описував цей бій: «Ярців маневрував зі своїм броневиком Крути – Плиски, які були зайняті уже більшовиками, котрих забажали покропити вогнем гармат Лощенко і Ярців. Вони, згасивши світла, рушили на Плиски о годині 5-й ранку, саме тоді, коли вивантажувалися прибулі з Києва юнаки з військової школи та Студентського куреня СС. Більшовицька артилерія з-поза Плисок вже обстрілювала Крути. Бахмач був у руках московських військ. Лощенко і Ярців, влетівши з броневиками на станцію, відкрили шалений вогонь по москвинах. Які були втрати – тяжко сказати, бо, «погравши на бандурі» яких з 20 хвилин, наші бронепотяги вийшли зі станції».

Сотник Д. Носенко, який перебрав командування бойовим відтинком під Крутами, вважав свої сили недостатніми для успішної оборони проти більшовиків. Він негайно наказав підготувати на схід від залізничної станції позиції для оборони. Виконуючи наказ, бійці взялися копати шанці по обидва боки від високого залізничного насипу.

Схема бою під Крутами.

«Жваво почали строїти примітивні окопи по залізниці Чернігів-Ічня, що перетинає біля Крут колію Київ-Бахмач, – згадував один з юнаків. – Ніяких саперних приладь не було, тому під залізничним насипом відкидали сніг, трошки відрубали замерзлої землі, наклали якогось дерева і вийшли окопи, які могли захищати від куль лежачого».

Споруджена таким чином лінія оборони простягалася на кілька кілометрів, забезпечуючи позицію від флангового обходу.

Щоб ускладнити червоном просування на захід, було пошкоджено залізницю на ділянці між станціями Плиски і Крути. Довідавшись, що на ст. Плиски знаходиться ворожий бронепотяг, Д. Носенко надвечір 29 січня вислав кінний відділ куреня Смерті в обхід цієї станції з завданням пошкодити колію. Але червоногвардійці відбили напад, не давши відрізати себе від сполучення з Бахмачем.

Зневірившись у можливості протистояти більшовикам, 13-й Січовий полк від'їхав у запілля для демобілізації. Під командою сотника Д. Носенка лишилися 100 вільних козаків й вояків куреня Смерті, 300 юнаків 1-ї Української військової школи й 116 січовиків Помічного куреня.

Як стверджував у спогадах А. Гончаренко, разом сили оборонців ст. Крути налічували 20 старшин і 500 бійців. Носенко був упевнений, що не зможе втримати позицію без підкріплення. Сотник Ф. Тимченко від'їхав до Ніжина, щоб спробувати переконати розташований там курінь ім. Т. Шевченка приєднатися до оборони ст. Крути.

Шевченківський курінь налічував 800 вояків, але був налаштований вороже до Центральної Ради. Наразі шевченківці не чинили перешкод пересуванню військових ешелонів через Ніжин, однак варто було куреню захопити залізничну станцію, щоб українські війська на ст. Крути виявилися відрізаними від запілля.

30 січня загальні збори ніжинської залози вирішили не чинити червоним жодного опору й «прийняти революційний загін з належною пошаною і вітати його як борців за трудовий народ і надавати йому всіляку підтримку».

Збори також зажадали передати всю владу в країні Радам, оголосили протест проти «братовбивчої війни з великоруським пролетаріатом» й повідомили, що «вояки ніжинської залози ніколи не битимуться збройною силою з пролетаріатом як українським, так і великоруським».

Таким чином, ніжинська залоза відкрито заявила про підтримку радянської влади й будь-якої миті могла виступити проти уряду УНР.

У цей час стало відомо, що на бахмацький відтинок фронту відправлено підкріплення з Києва – курінь гайдамаків на чолі з С. Петлюрою (300 вояків). Щоправда, через саботаж залізничників гайдамацький ешелон значно затримався на ст.

Дарниця. Після цього, не встигли гайдамаки від'їхати від Києва, як отримали звістки про більшовицьке повстання у столиці.

Не маючи докладних відомостей про становище, С. Петлюра зупинив свій ешелон на ст. Бобрик, готовий за потреби повернути гайдамаків до Києва. Тим часом, під Крутами сталися події, які й визначили долю лівобережного фронту.

Сутичка біля ст. Плиски переконала М. Муравйова в тому, що українські частини готуються до оборони. Звістка про відправку з Києва на фронт підкріплень на чолі з С. Петлюрою лише підтвердила цю думку. У телеграмі до штабу В. Антонова-Овсієнка Муравйов відзначив: «Шлях на Київ, здавалося б, відкрито, але противник, відступаючи, висаджує в повітря мости і шляхи, що створює нам величезні труднощі. В даний момент я стою перед Крутами, які не взяв лише з вище означених причин. Противник, відступаючи ближче до Києва, починає чинити запеклий опір».

Закінчивши в Бахмачі реорганізацію своїх загонів, М. Муравйов планував 30 січня відновити просування на захід. Для натиску на ст. Крути він вирішив використати найбільш надійні свої сили – петроградських і московських червоногвардійців зі складу 1-ї армії П. Єгорова, а також загін матросів-балтійців з 2-ї армії Р. Берзіна. Наступ піхоти мали підтримати гарматним і кулеметним вогнем бронепотяги № 2 та ім. В. Леніна.

Таким чином, всього на ст. Крути мали наступати близько 1 000 бійців і 2 панцерні потяги. За потреби ці сили могли втричі зрости за рахунок менш боєздатних «революційних» загонів, зосереджених у Бахмачі.

Похмурого ранку 30 січня захисники ст. Крути все ще чекали підкріплень, коли з Києва прибув потяг роззброєних вояків, що прямували з фронту Першої світової війни додому.

Вартовий старшина пропустив на схід ешелон фронтовиків, які пообіцяли не чіпати пошкоджену залізничну лінію й перейти до Плисок пішки. Але доїхавши до місця пошкодження, солдати полагодили колію і продовжили свій шлях залізницею.

Відділ юнаків, який виїхав слідом на бойовому бронепотязі С. Лощенка не встиг перешкодити ремонтній команді, зате потрапив під вогонь радянського бронепотягу. В ході короткої перестрілки чимало юнаків отримали поранення, після чого потяг повернувся до ст. Крути.

Тепер було зрозуміло, що ворожий наступ не забариться. Готуючись до появи противника, юнаки залягли в імпровізованих шанцях по обидва боки від залізничного насипу. Ліворуч розташувалися 2-га юнацька і

студентська сотні, праворуч – 3-тя і 4-та юнацькі сотня. 1-ша сотня залишалася у резерві правого крила. Бронепотяг Ярцева і бойовий потяг Лощенка мали відбивати ворожий натиск вздовж залізничної лінії.

Вислана на схід українська розвідка спостерігала, як на обрії з'явилися ешелони противника. За кілька кілометрів від лінії оборони червоні зупинилися; з вагонів поспіхом вивантажилися озброєні бійці. Як згадував один з червоногвардійців, «бійці наших загонів здебільшого зовсім не знали військової справи, навіть вишикуватися не могли без штовханини».

На північ від залізничного насипу до наступу готувався загін московської червоної гвардії, південний відтинок

зайняли петроградські червоногвардійці. Загін матросів-балтійців, ймовірно, знаходився у резерві. Бронепотяги мали просуватися вперед залізницею.

Петроградці пішли в наступ першими. Червоногвардійці впевнено простували в бік ст. Крути, не відразу помітивши попереду імпровізовану лінію оборони. Сотник А. Гончаренко згадував: «Вчасним ранком червоні розпочали свій наступ в зімкнутих колонах; виглядало так, якби йшли на параді, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки... Передні частини червоних, йдучи в зімкнутих колонах, очевидно, були певні нашої втечі, а зі станційної служби по апарату на їхні виклики ніхто їм не відповідав. Тільки-но червоні зблизились на відстань стрілу, ми їх привітали сильним огнем 4 сотень і 16 кулеметів. Щойно під прямими стрілами переходили вони до розстрілень, поносячи великі втрати в своїх рядах. Наступні відділи уже з потягу приймали бойовий порядок».

Опинившись під кулеметним вогнем, червоногвардійці швидко збагнули складність свого становища. «Поле, пашня, багнюка, важко йти, окопів жодних немає, а з боку противника були окопи і, крім того, противник мав чималу кількість кулеметів, – згадував один з учасників атаки. – Ведемо з поля наступ розсипною лавою, команда подається «Вогонь!», відкривається стрілянина. Фронт широкий, з флангами зв'язок тримати важко... Ми напірали, противник відстрілювався з кулеметів, у нас були поранені й вбиті. Червоний хрест знаходився тут же, але перев'язки не було коли робити, треба було йти вперед».

«Підступаючи до станції, кожен з нас явно чув стогони товаришів, які падали від вогню противника», – згадував інший червоногвардієць.

Командир 1-го батальйону петроградської червоної гвардії Ліфанов, отримавши поранення, вибув з лави; командування атакою перебрав командир 2-го батальйону Воробйов. Гарматний обстріл українських позицій був не надто ефективним. Крім того, частина червоногвардійців виявила, що їхні рушниці не стріляють: в отриманих напередодні наступу набоях був пісок замість пороху.

Але значна чисельна перевага дозволяла червоногвардійцям не послаблювати натиск. «Сірі і чорні лави ворогів посувалися все ближче і ближче, – свідчив один з юнаків. – На білім лоні поля, вкритого снігом, падали чорні постаті матросів. Лави лягали, схоплювались, бігли, падали, знову бігли і все ближче і ближче. Дві ворожі панцери і гаубична батарея засипали спереду наші окопи і станцію. З нашого боку стріляло до 40 скорострільів, що були при школі, і кілька при студентським курені. Наші потяги, що разом служили і помешканням, а при них і база з набоями, лишили станцію і від'їхали на дві версти в тил. На станції лишилися лише два бронепотяги і два вагони набоїв до них».

За свідченням кількох учасників бою, штабний потяг разом із сотником Д. Носенком також від'їхав у запілля. Безпосереднє керівництво обороною за цих умов перейшло до сотника Гончаренка. У цей час один з радянських бронепотягів своїм гарматним вогнем вивів з ладу панцерний потяг сотника М. Ярцева. «Бронепотяг Ярцева ушкоджений, сам Ярцев поранений, він дістав наказ від Лощенка від'їхати

до лічниці в Ніжині – поранення голови було важке» – згадував учасник оборони.

Після від'їзду бронепотягу єдиною артилерійською підтримкою для юнаків залишилася гармата на бойовому потязі С. Лоценка. «Наша одинока чинна гармата, що відповідала ворогові, була високо на залізничному насипу, та її добре бачили як ми в шанцях, так і ворог, – згадував один з захисників ст. Крути.

Наступ московських червоногвардійців на північ від залізничного насипу був менш енергійним. «Бійці спритно спускалися з високого залізничного насипу, направляючись в ложину, яка тяглася паралельно лінії ворожих шанців, що перегороджували шлях до станції Крути. Ми пересувались перебіжками: лягали і знову кидалися вперед, – свідчив учасник атаки. – Ворог вів гарматний і рушнично-кулеметний вогонь. Червоногвардійці, як і було домовлено, не відкривали вогню з далекої відстані...»

Та щойно потрапивши під перехресний вогонь, москвичі відступили. До цього їх змусила й поява на залізничній колії Чернігів-Крути юнацької чети М. Семирозума, яка прикривала ліве крило від обходу. Перші ж години бою виявили всю недостатність військової підготовки юних січовиків: «З'являються невеликі групи «вояків» Студентського куреня – їх відіслано з окопів, бо... вони не вміють навіть стріляти. Їм наказано охороняти станцію. Юнаки Військової школи тут же вчать їх стріляти...».

Влучний гарматний вогонь з бойового потягу С. Лоценка надзвичайно дошкуляв червоним. Та все ж, гармата на потязі С. Лоценка не могла самотужки змагатися з двома бронепотягами. Коли під вогнем противника потяг був змушений від'їхати до ст. Крути, сталий зв'язок між двома ділянками оборони зник: залізничний насип був настільки високим, що на правому крилі не знали, що відбувається на

лівому. Сотник А. Гончаренко негайно вивів на позицію резервну 1-шу юнацьку сотню, але боєзапас до кулеметів почав закінчуватися.

Юнаків рятувало лише те, що на цей час темп ворожого наступу на обох бойових відтинках значно сповільнився. Зазнавши значних втрат і не бажаючи більше потрапити під кулеметний вогонь, червоногвардійці

залягли за кількесот метрів від позицій противника. Перестрілка не вщухала, але навіть з настанням вечірніх сутінок червоні не поспішали переходити до вирішальної атаки. Та водночас, українське командування отримало тривожні вісті з заплілля: курінь ім. Т. Шевченка у Ніжині заявив про підтримку радянської влади. Це загрожувало оборонцям ст. Крути ударом в заплілля. Не зволікаючи, А. Гончаренко наказав усім підрозділам відступати. Першою мала відходити до ешелонів студентська сотня, слідом – 2-га, 3-тя і 4-та юнацькі сотні. 1-ша сотня отримала наказ прикривати відступ.

Відступ розпочався у вечірній темряві, коли на правому крилі противник знову перейшов до наступу. Командирам петроградської червоної гвардії нарешті вдалось підняти своїх бійців до атаки. «Наш розлучений командир т. Воробйов кидається з боку на бік з револьвером в руках, командує: «Перебіжка!» і ми перебігаємо, незважаючи на сильний вогонь противника, – свідчив один з червоногвардійців. – Потім чуємо крик: «В атаку!», – і кидаємось вперед,

схоплюючись з гайдамаками врукопашну і, нарешті, вибиваючи їх з окопів та зі станції».

На багатьох відтинках імпровізованої лінії оборони відступ був безладним і хаотичним. Лише настання темряви дозволило юнакам відірватися від противника. Московські червоногвардійці перейшли до атаки лише тоді, коли помітили рух у ворожому таборі. «З боку станції залунав гуркіт вагонів, яких зчіплюють, і негайно в небі розчинився дим паротягу, який відходив. Червоногвардійці зрозуміли, що ворог рятується втечею. Без усякої команди бійці кинулися вперед, – згадував учасник атаки. – Все перемішалось, районні підрозділи переплутались: вперемішку з замосквовецькими бійцями кинулися вперед краснопресненці й рогожці.

Червоногвардійців охопив могутній порив. Люди самі стихійно обрали головний напрямок: центр ворожих шанців і залізничну станцію...

Якби у ворога збереглася рішучість до боротьби, то в степу перед Крутами на місці червоногвардійських загонів залишилася б кривава мішанина. Але, на щастя для нас, юнкерський заслон, залишений в шанцях, був цілковито деморалізований нашим штурмом. Юнкери припинили вогонь і, висипавши сірою масою з шанців, щодуху кинулися до станції».

Як згадував один з бійців студентської сотні, кілька кілометрів відступу здавалися січовикам справжньою вічністю.

«Коли ми були біля нашого потягу, який чекав на недобитків десь далеко в полі, мало у кого лишилось по три-п'ять куль, – свідчив інший мемуарист. – Небагато було тих, яким вдалося відступити з нашого відтинку: кількадесят ранених та стільки ж зі зброєю в руках».

Командир студентської сотні, сотник Т. Омельченко, отримав смертельне поранення. За свідченням одного з

юнаків, чимало його товаришів було поранено: «Вечоріло, коли зібралися майже всі вояки до потягів, що чекали і що кожної хвили готові були рушити в напрямку Києва. Два вагони, відведені для ранених, були переповнені, відвели третій. Сестри і санітари наспіх перев'язували ранених... Уже в вагонах сотні рахували свої ряди. Кожна не долічувала 5-10 юнаків, Студентський курінь до 50 студентів».

Як стверджував у спогадах А. Гончаренко, загальні втрати захисників ст. Крути склали 10 старшин і близько 250 бійців – переважно поранених юнаків 1-ї Української військової школи. Крім того, безвісти зникла чета зі складу студентської сотні, в числі бійців якої був і молодший брат А. Гончаренка. Командир юнаків згадував: «При докладнім особистім перегляді довідався, що не оказалось й цілої чети студентської сотні до 30 людей, хоч командир сотні все запевняв, що вони ось-ось надійдуть. Вислав я розвідку, затримав ешелон – та все було даремно».

Червоногвардійці наближалися і ешелон був змушений рушити, не дочекаючись решти своїх бійців. З вікон вагонів юнаки встигли обстріляти ворожу лаву, перш ніж потяг віддалився на захід, а виснажені й пригнічені бійці нарешті отримали змогу перепочити. «Страшний день ще гудів у нас в ушах, а втрати в людях, понесені в ім'я державності, зивали до помсти».

Доля студентської чети, яка не встигла приєднатися до свого підрозділу, склалася трагічно. Заблукавши у темряві, січовики вийшли до залізничної станції в той час, коли її вже зайняли московські червоногвардійці. Оскільки у намоклих від снігу валянках, які носили юні бійці, втекти виявилось неможливо, усі вони потрапили до полону.

Комісар 1-го Московського червоногвардійського загону Є. Лапідус свідчив, що єдиного серед полонених офіцера москвичів відразу ж застрелили. Ледей вдалося умовити

червоногвардійців не поспішати з розправою над іншими бранцями. Полонених студентів і гімназистів було розміщено під вартою в одному з військових ешелонів червоних.

День 31 січня став для полонених фатальним. «Наступного дня, коли ми від'їздили зі ст. Крути, потяг по дорозі зупинився за наказом Єгорова, з вагону було виведено всіх затриманих і за 300 кроків від потягу їх розстріляли розривними кулями», – свідчив Є. Лапідус.

Перед стратою учень 2-ї Української гімназії, 19-річний уродженець Галичини Григорій Піпський, заспівав гімн «Ще не вмерла Україна», який підхопили й інші полонені.

«Одного гайдамака, який утік від червоногвардійців до села за 4 версти і по дорозі скинув з себе одяг, червоногвардійці витягли з-під печі в одній хаті, куди він втік, побили і, привівши до місця, де були розстріляні інші, розстріляли, не з першого разу, не поціливши в нього відразу смертельною кулею... – згадував Є. Лапідус. – Я підійшов до вбитих, потім підійшов до Єгорова і запитав, чому їх розстріляли. Єгоров, затаюючись папірскою і посміхаючись, відповів, що дозволив він червоногвардійцям тому, що вони наполягали на цьому».

Результати розкопок, здійснених невдовзі на місці розстрілу, засвідчили, що всього було страчено 28 полонених. За твердженням кількох сучасників, сімох бранців, які так чи інакше уникнули розстрілу, червоні відправили в заплілля.

Незважаючи на втрати, Муравйов був задоволений результатом бою. Радянський командувач вважав, що завдав поразки самому Петлюрі (якого в дійсності під Крутами не було). 30 січня він надіслав Раднаркому і В. Антонову-Овсієнку повідомлення про те, що «після дводенного бою, Перша революційна армія Єгорова при підтримці Другої армії Берзіна біля ст. Крути розбила контрреволюційні війська

Ради...» Муравйов не мав сумнівів, що долю української столиці вже вирішено.

Бій під Крутами назавжди увійшов до історії як символ жертвності й ідеалізму. Та водночас, це ще й символ невмілого стратегічного планування.

Якби назустріч головним силам Муравйова, зосередженим у Бахмачі, вирушили відправлені напередодні з Києва свіжі підрозділи, а не виснажені кількатижневими боями юнаки 1-ї Української військової школи й невишколена молодь, перебіг або й результат бою могли бути іншими.

В радянській історичній літературі бій під Крутами всіляко намагалися замовчати. У тритомній «Українській РСР в період громадянської війни» (1967 р.) про бій під Крутами згадано лише одним коротким реченням.

Згадуючи про подвиг студентів і гімназистів Помічного куреня, чимало сучасників геть забули про подвиг юнаків 1-ї Української військової школи, які винесли на своїх плечах основний тягар бою.

Річницю вшанування пам'яті жертв бою під Крутами можна висвітлити через організацію творчих заходів, книжкових виставок. Підготовку та проведення заходів варто здійснювати спільно з навчальними закладами, культурно-освітніми установами, товариствами.

«Чорна пам'ять, вічна пам'ять»

Сценарій: «Бій під Крутами (вшанування пам'яті юнаків, які героїчно загинули у бою під Крутами 29 січня 1918 року)»

Мета заходу:

формування в молоді почуття патріотизму, любові до свого народу, його історії та героїчного минулого;

формування й розвиток мотивації, спрямованої на підготовку до захисту Вітчизни, на прикладі подвигу однолітків;

формування інтересу до літератури про бій під Крутами.

фонова музика:

«Реквієм»

Відео матеріали («Невідома Україна», фільм 91 «Лист без конверта» – 12 хв. 32 сек.).

Кліп про Крути для студентів

І згадую чомусь я мимоволі

Великих лицарів своїх,

Лежать вони покинутими в полі

І без хрестів могили їх.

О. Олесь

І – й учасник: 29 січня – День пам'яті героїв Крут – саме там, у 1918 році відбувся бій, що на довгі роки став одним із символів боротьби українського народу за свободу і незалежність.

Читець: Під Крутами там молоде юнацтво

На прю криваву з ворогами стало.

За Україну, славу, честь й багатство

Життя юнацьке своє там віддало.

У бою під Крутами полягли київські студенти й учні, що 1918-го стали на захист незалежності своєї Вітчизни. Назва невеликої станції Крути, що розташована на Чернігівщині уздовж лінії

Бахмач-Київ, ознаменувала відлік нового духовного злету нації, який уже протягом майже століття є національним символом для десятків поколінь борців за свободу та незалежність.

2 – й уч.: Поїзди, проходячи повз цю маленьку станцію, стишують хід, а в день, коли сталася трагедія, тривожно сигналять... Немов будять приспану й присипану порохом забуття за часів СРСР нашу пам'ять про тих, хто поклав голову в цих полях, захищаючи незалежність молоді Української держави. Передчасно зів'ялий цвіт, юні романтики...

3 – й уч.: Не наважуючись зустріти ворога у Бахмачі, де перебувало до 2 тис. по-більшовицькому налаштованих робітників, Аверкій Гончаренко наказав відступити до залізничної станції Крути і зайняти оборону. Туди вони дісталися вже 28 січня 1918 р. Позиції, розташовані за кілька сотень метрів від самої станції, були непогано підготовлені для бою.

4 – й уч.: На правому фланзі вони мали штучну перешкоду – насип залізничної колії, на лівому – студентська сотня в складі вже наявного там загону почала риття окопів і спорудження земляних укріплень. Командувач загону в Бахмачі Аверкій Гончаренко мав у своєму розпорядженні 4 сотні бійців, переважно студентів та юнкерів. Студентський курінь був поділений на чотири взводи по 28-30 чол. Три з них зайняли позиції в окопах, четверта, що складалася з наймолодших та тих, хто не вмів стріляти, перебувала у резерві.

5 – й уч.: 16 (29) січня 1918 року на залізничній станції поблизу селища Крути за 130 кілометрів на північний-схід від Києва розпочався бій, який тривав годин із 5 між 4-тисячною більшовицькою армією Михайла Муравйова та 300-ми київськими студентами, що захищали підступи до Києва.

1 – й уч.: Загін матросів Ремньова потрапив під обстріл захисників Крут. З тилу їх підтримував ще й бронепоїзд і гармата, які здійснювали виїзди у тил наступаючому ворогові та вели їх обстріл. На залізничній платформі також була гармата сотника Лещенка, якою також стримували наступ більшовиків. Втрачаючи вбитих і поранених, більшовики вперто просувалися вперед. Їх гарматна батарея, що до часу стріляла не досить вдало, зосередила

вогонь по українських позиціях. Бій тривав більше 5 годин, українці відбили кілька атак, під час яких понесли значні втрати. Приблизно у цей час на допомогу Ремньову почали надходити інші загони Муравйова (зокрема, 1-й Петроградський загін), а з боку Чернігівської колії підійшов ворожий бронепоїзд і почав обстріл обороняючих з тилу.

4 – й уч.: Тим часом, за свідченням очевидців, у студентів та юнкерів почали кінчатися набої і скінчилися снаряди для гармати. Наступаючі загони росіян почали обходити позиції обороняючих з лівого флангу — настала небезпека оточення і юнкери зі студентами почали відхід в напрямку Києва. Більшості вдалося відступити на потязі, який їх чекав. Коло станції Бобрик знаходився більший загін під керуванням Симона Петлюри, але отримавши звістку про повстання на заводі Арсенал Петлюра рушив на Київ, оскільки на його думку найбільша небезпека була якраз там.

6 – й уч.: Юнкери відступали під прикриттям насипу, а у студентів спереду і позаду була відкрита місцевість. Командир студентської сотні сотник Омельченко вирішив спочатку багнетною атакою відбити ворога, а вже потім відступати. Атака виявилася невдалою, адже юнакам протистояли професійні вояки. Сотня понесла втрати, загинув і сам Омельченко. Допомога резерву не дала більшовикам оточити та знищити студентів. Забравши вбитих і поранених, українське військо відходило до ешелону. Росіяни, або не хотіли, або, швидше за все, не могли наздогнати основні сили і продовжувати наступ на Київ того ж дня — залізницю заздалегідь розібрали ще в Крутах.

3 – й уч.: Коли близько 17 години зібралися усі українські підрозділи, виявилось, що не вистачає одного взводу студентів, що стояв найближче до станції: у сум'ятті битви в полон потрапив розвідувальний взвод (близько 30 чоловік). Відступаючи у сутінках, студенти втратили орієнтир та вийшли прямо на станцію Крути, вже зайняту червоногвардійцями. Один із більшовицьких командирів Єгор Попов втратив рівновагу, коли дізнався, що втрати склали не менше 300 чоловік. Щоби якимось чином компенсувати, він наказав ліквідувати полонених. За свідченнями очевидців з 27

студентів спочатку знущалися, а потім розстріляли. Учень 7-го класу Пипський перед розстрілом перший почав співати «Ще не вмерла Україна» і всі інші студенти підтримали спів. І вже лежать тіла юнаків на снігу, политому їхньою кров'ю. Після розстрілу місцевим жителям деякий час забороняли ховати тіла померлих. Пізніше селяни з навколишніх сіл забрали їхні тіла, поховали за християнським звичаєм.

8 – й уч.: Трагічна загибель студентського куреня під Крутами стала символом патріотизму і жертвності у боротьбі за незалежну Україну. Вже в березні 1918 року, після підписання більшовиками Брестської мирної угоди і з поверненням уряду УНР до Києва, за рішенням Центральної Ради від 19 березня 1918 року було вирішено урочисто перепоховати полеглих студентів. 1 березня 1918 року, після звільнення Києва, було закуплено 200 домовин для перевезення тіл загиблих. Після тривалих розшуків за допомогою місцевих селян були знайдені ями, в яких лежали тіла героїв. Однак усіх загиблих знайти не вдалося. 19 березня 1918 року до Києва приїхав сумний поїзд. 27 убитих вояків-студентів було поховано у спільній могилі на Аскольдовій горі – на аристократичному кладовищі в центрі Києва, де відбулася громадська жалоба і поховання. На церемонії виступив Михайло Грушевський, який назвав цей вчинок київської молоді героїчним. Він, зокрема, сказав: «Стримайте ж Ваші сльози, які котяться! Ці юнаки поклали свої голови за визволення Вітчизни, і Вітчизна збереже про них вдячну пам'ять на віки вічні!».

7 – й уч.: Існувало багато версій, чому сталися трагічні події під Крутами. У загибелі студентів звинувачували керівництво українських збройних сил, яке кинуло їх напризволяще перед загрозою сильного і небезпечного ворога. Останні розвідки доводять, що командування армії УНР розуміло стратегічну важливість оборони бахмацького напрямку. Туди передбачалося відправити частину Гайдамацького кошу Слобідської України на чолі з Симоном Петлюрою, але ці плани зазнали краху через січневі події у Києві.

1 – й уч.: Кров під Крутами не була пролита марно. З неї, наче з безсмертя, розцвітають пелюстки Волі. Вже 29 січня 1919 року на

роковини бою під Крутами, до Аскольдової могили героїв прийшли студенти й гімназисти. Вони дали клятву на вірність Україні, на вірність тим ідеям, за які життям заплатили герої.

Крути, без сумніву, були, є і будуть завдяки героїзму молодих студентів, однією з героїчних сторінок нашої історії. Крути стали початком нової доби в історії України. Без Крутів навіть Акт злуки 22 січня 1919 року був би лише документом.

Читець: Слава, слава Україні і її народу,
Що своїм життям безцінним захищав свободу,
Що довідну самостійність розумом відстояв,-
Тричі слава Україні і її героям.

Перегляд фільму «Невідома Україна», фільм 91 «Лист без конверта» – (12 хв.32 сек.)

Ведучий: до нашого часу збереглися тільки імена тих, хто був похований на Аскольдовій могилі (Кліп про Крути для студентів)
(Учасники вечора по черзі зачитують імена героїв)

Сотник Андрій Омельченко

Володимир Шульгин

Лука Дмитренко

Микола Лизогуб

Олександр Попович

Андрій

Божко-Божинський

Ізидор Курик

Олександр Шерстюк

Головощук

Чижев

Кирик

Андрій Соколовський

Микола Корпан

М. Ганькевич

Євген Тарнавський

Гнаткевич

Пипський

Ведучий: Вшануємо пам'ять загиблих хвилиною мовчання.

1 – й уч.: Подвиг українських юнаків під Крутами, що своєю кров'ю окропили святу землю в боротьбі за волю України, навечно залишиться в історії як символ національної честі...

3 – й уч.: Вони – студенти, курсанти, школярі – виявилися у своєму патріотизмові вище за класові інтереси і, коли постала потреба, без вагань віддали молоде життя в ім'я волі свого народу.

5 – й уч.: В масштабах всесвітньої історії ця битва зовсім невеличка. Вона не є зразком військового мистецтва. Просто це – символ нескореного духу нашої нації.

Учасники всі разом промовляють слова:

Вічна слава героям Крут!

(вклоняються та йдуть зі сцени).

Читець:

На Аскольдовій могилі

Поховали їх –

Тридцять мучнів-українців,

Славних молодих...

На Аскольдовій могилі

Український цвіт! –

По кривавій по дорозі

Нам іти у світ.

На кого посміла знятись

Зрадницька рука?

Квітне сонце, – грає вітер

І Дніпро-ріка...

На кого завзявся воїн?

Боже, покарай!

Понад все вони любили

Свій коханий край.

Вмерли в Новім Заповіті

З славою святих.

На Аскольдовій Могилі

Поховали їх.

Павло Тичина, 1918 рік

Книжкові виставки:

«Пам'ять крізь призму болю»;
«Біль мого народу – Крути»;
«Пам'ять героїв Крут»;
«Україною ми жили, за Україну полягли»;
«Вам вічна слава, вічна пам'ять!»;
«Героїка трагедії Крут»,
«На Аскольдовій могилі - український цвіт»;
«Сумний птах гіркої пам'яті»;
«Крути: честь і трагедія України»;
«Пам'яті тридцяти: бій під Крутами»;
«Червоніє сніг на полі ...»;
«Квіти у полі, там де Крути»;
«Понад Крутами вічність у сурми сурмить».

Бій під Крутами – став символом патріотизму і жертовності в жорсткій боротьбі за нашу єдину незалежну рідну країну - Україну.

Рекомендована література:

Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року [Текст] / упоряд. І. Ільєнко. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1995. – 348 с., іл.

Героїка трагедії Крут [Текст] / упоряд. В. Сергійчук. – Київ: Україна, 2008. – 464 с.

Крути: збірка у пам'ять героїв Крут [Текст] / упоряд. О. Зінкевич. – Київ: Смолоскип, 2008. – 422 с.

Крути. Січень 1918 року [Текст] : док., матер., дослідж. / упоряд. Я. Гаврилюк. – Київ: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с., іл.

* * * * *

Бій під Крутами [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2018. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бій_під_Крутами, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 17. 01. 2018.

100-річчя бою під Крутами: в Україні вшановують пам'ять студентів, що полягли у нерівному протистоянні із більшовиками [Електронний ресурс] // 5 Перший. Український. Інформаційний. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2018. – Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/100richchia-boiu-pid-krutamy-v-ukraini-vshanovuiut-pamiat-studentiv-shcho-poliahly-u-nerivnomu-protystoianni-iz-bilshovykamy-163881.html>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 17. 01. 2018.

Бій під Крутами: легенда і люди [Електронний ресурс] // День. – Електрон. текст. та граф. дані. – [Україна], 2018. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/biy-pid-krutamy-legenda-i-lyudy>, вільний. – Заголовок з екрана. – Мова укр. – Опис зроблено 17. 01. 2018.